

Oversigter

ARABISKE KILDER TIL VIKINGETIDENS HISTORIE

AF

JØRGEN BÆK SIMONSEN

Et talende vidnesbyrd om vikingetidens handelsmæssige samkvem med det 'abbāsidske kalifat i sydøst har vi i de enorme mængder af kufiske mønter, der er fundet i Norden i almindelighed og Sverige i særdeleshed. Mønterne tyder på en for det 9. og 10. århundredes vedkommende meget omfattende kontakt mellem de to områder enten direkte via de russiske vandveje eller indirekte via volgabulgarene, khazarerne eller byzantinerne. Interessen for denne handelsforbindelse er ofte knyttet sammen med varangproblemet¹ — d.v.s. spørgsmålet om, hvem »Povest vremennykh let« krønikens *ruser* er, og hvorfra de kom. Historikerne har her delt sig i to grupper »normanister« overfor »antinormanister«.^{1a}

Den arabiske litteratur er her kommet til at spille en ikke ringe rolle. Især »normanisterne« har nemlig gjort brug af de arabiske værker, der omtaler »al-rūs«, og mener at kunne identificere »Povest vremennykh let« krønikens *ruser* med de arabiske forfatters »al-rūs«. Dette søges ofte underbygget ved en henvisning til Annales Bertiniani for året 839, hvor det helt klart fremgår, at de her omtalte »rhos« (efter den græske form ῥωσ) var svenskere.² Annales Bertiniani er iøvrigt den ældste kilde overhovedet, der omtaler *ruserne*.

Den middelalderlige arabiske litteratur er uhyre omfangsrig og dertil skrevet på et sprog, der ikke med europæisk mål hidregnes under hovedsprogene.³ For debatten mellem »normanister« og »antinormanister« har dette ofte betydet, at man har været henvist til oversættelser uden mulighed for effektiv kontrol, et forhold der naturligvis stiller store krav — både til dem, der formidler oversættelsen, og til brugerne.

¹ Om Varangproblemet se: Varangian Problems. Scando Slavica Supplementum I. Kbh. 1970.

^{1a} For historiografisk baggrund se Knud Rahbek Schmidt, The varangian Problem. A brief history of the controversy. Anf. arb., s. 7-21.

² Jeg har brugt teksten, som den foreligger i »Quellen zur Karolingische Reichsgeschichte. Zweiter Teil« ed. R. Rau, Darmstadt 1972, s. 44.

³ Den alvorligste kritik mod Pirennes tese, hvor den arabiske ekspansion tillægges så stor vægt, er måske hans totale mangel på brug af de arabiske historikere, der behandler den arabiske ekspansion. Et svar på Pirenne med anvendelse af arabiske kilder findes hos D. C. Dennett i artiklen »Pirenne and Muhammed«. Saeculum vol. 23, 1948 — noget af det bedste omkring denne debat.

Langt de fleste oplysninger om ruserne stammer fra geografiske værker. Den geografiske litteratur i arabisk regi havde sin blomstringsperiode i det 9. og 10. århundrede, men forblev dog set med muslimske øjne en litteraturgenre af mindre lærd betydning. Medvirkende hertil var en række juridiske og dogmatiske kompromisser fra det 9. århundredes anden halvdel, hvorved ortodoksien kom til at stå meget stærkt. Resultatet heraf blev, at kun de litterære genrer, der kunne påberåbe sig en relevans for studiet af samfundets grundpille Qur'ānen blev dyrket rundt om ved kalifatets mange lærdomscentre. Det er på denne baggrund, at den geografiske litteratur, der som genre betragtet først tager sin begyndelse i anden halvdel af 9. århundrede,⁴ ville blive og forblev af mindre lærd interesse, omend ikke nødvendigvis af mindre praktisk interesse.⁵ Hensynet til det ortodokse verdensbillede bød nemlig, udover at interessen især blev lagt på den af islam dominerede verden, at der blev taget behørig hensyn til det ortodokse verdensbillede. Jorden skulle således, som den blev afbilledet på kort, omkranses af Baḥr al-huḥīṭ.⁶ Ligeledes skulle kortene passe ind i billedet af de to have, der adskilles af »Barzakh«.⁷

Et eksempel på hvorledes dette dilemma kunne overkommes findes hos geografen Ibn Khurradādhbih. I forordet til sit værk »Kitāb al-Masālik wa-l-Mamālik«⁸ definerer han sit værks indhold således: »I denne bog (er) jordens beskrivelse, dens skabningsform, alle landes qibla, kongerigernes og færdselsvejene i jordens regioner.«⁹ En nærmere beskrivelse af qiblaen for kalifatets mange lande gøres i bogens programskrift til en selvstændig del af værkets komposition, men fylder sammenlagt blot en halv side i de Goejes udgave.¹⁰ Hvad jordens beskrivelse angår, gøres også dette meget kort.¹¹ Hvad det sidste punkt angår — kongerigerne og færdselsvejene — er det helt klart det, der har forfatterens bevågenhed. Med det andægtige mål at redegøre for de enkelte islamiske områders qibla har bogen sikret sig sit »religiøse« stempel, og vejen er banet for et utal af eksakte og præcise oplysninger om poststationer, byers indbyrdes afstand og forskellige egnes produktion og skatteevne.

Den geografiske genres lærdomsmæssige lave placering afspejler sig også i det forhold, at flere af forfatterne er totalt ukendte, bortset fra de få oplysninger, der kan deduceres fra deres respektive værker. En anden ikke mindre skæbnesvanger

⁴ H. A. R. Gibb, *Arabic Literature*, 2. udg., London 1963, s. 82 ff.

⁵ Den praktiske interesse aflæses bl. a. af, at handelsmænd kunne financiere udgivelsen af geografiske værker. J. Kramers, *La littérature géographique classique des Muselmans*. *Analecta Orientalia I*, Leiden 1954, s. 177.

⁶ *Encyclopaedia of Islam*. New Edition, I, s. 934. Herefter EI².

⁷ Benævnelse på en i Qur'ānen omtalt kløft eller dæmning, der adskiller de to have, således Sure 24 vers 102 og Sure 60 vers 20. Se også *Encyclopaedia des Islam* bind 1, s. 696. Herefter EI¹.

⁸ Udg. af de Goeje i *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (herefter BGA) 6., Leiden 1889. — Qibla er betegnelsen for retningen mod Mekka, der for alle muslimer uanset opholdssted er bederetning.

⁹ BGA 6 — tekst s. 4, oversættelse s. 2.

¹⁰ Sst., s. 4/2.

¹¹ Sst., s. 5/6.

konsekvens af denne lave placering var den langt mindre omhu kopisterne lagde for dagen, når de kopierede de geografiske værker.¹² Med den yderlige placering, den geografiske viden havde, fulgte naturligt, at mange kopister af simpel uvidenhed har skrevet fejl. Dette er langt lettere på arabisk end på sproget med latinske bogstaver. I prosatekster anføres nemlig kun konsonanterne. Vokalerne anføres normalt ikke. Mange konsonanter har samme skriftbillede og kendes kun fra hinanden ved diakritiske tegn.¹³ Transskriberet kan skrivfejl, der skyldes forkert placering af de diakritiske tegn eller i forkert tyding, blive endog meget store.

Hertil kommer naturligvis de fejl geograferne selv var skyld i, og som bundede i faktisk uvidenhed. Hos nævnte Ibn Khurradādhbih omtales ruserne således som hørende til slaverne,¹⁵ hos den langt senere al-Maḡdisī (død 1002) gøres de til en delmængde af »al-rūm«, de islamiske lærdes benævnelse på byzantinerne.¹⁶ Summen af dette er blevet et sandt virvar af etnografiske og topografiske benævnelser ofte dækkende samme begreb.

Når der alligevel fra det 9. århundrede udvikledes en arabisk geografisk tradition, er det væsentligt, tror jeg, at betragte den som udsprunget af praktiske behov.¹⁷ Behovet for elementær geografisk viden kom fra flere sider. Den enkelte muslim skulle ifølge Qur'ānen mindst een gang i livet deltage i den årlige pilgrimsrejse til Mekka.¹⁸ Handelsmænd og studerende havde ligeledes brug for rejsebøger, når de gennemrejste kalifatet. Ibn Khurradādhbih's værk skylder givetvis sin eksistens et sådant praktisk behov. Af værkets fortale fremgår det eentydigt, at der er tale om et responsum til en overordnet, uden det fremgår til hvem.¹⁹ Ibn Khurradādhbih var i en årrække chef for postvæsenet i provinsen Djibāl.²⁰ Han blev senere overflyttet til Baghdād med samme funktion, nu blot med ansvar for hele kalifatets postvæsen. »Kitāb al-Masālik wa-l-Mamālik« er tydeligvis et produkt af arkivstudier, kun sådanne kan tænkes at ligge bag de præcise angivelser, der præger hele bogen. Den er opdelt i en beskrivelse af det øst-

¹² Kramers anf. arb., s. 174.

¹³ Placeres over eller under konsonanttegnet.

¹⁴ BGA 6, tekst s. 154, oversættelse s. 115.

¹⁵ BGA 3, tekst s. 361.

¹⁶ Det praktiske behov blev søgt imødegået ved en række udgivelser af beskrivende karakter som f. eks. Ibn Khurradādhbih's. I samtlige geografiske værker findes tendenser til at systematisere beskrivelserne efter græsk eller persisk forbillede, udtrykt ved termerne »iqlīm« og »Kishwar«. Disse forbilleder blev anvendt på alle mulige måder af de arabiske geografer, ja undertiden blandet sammen på en sådan måde, at der må stilles spørgsmål ved, hvad opretholdelsen af to »skoler« reelt betyder. En opdeling efter »Iqlīm« og »Kishwar« er forsøgt af S. Maḡl Ahmad i EI² II, s. 578 ff. – hvor det vil ses, at de fleste geografer nødvendigvis må anbringes i begge grupper, netop fordi de anvender begge modeller.

¹⁷ Selvom den årlige pilgrimsfærd ofte foregik med karavane fra kalifatets store byer, har påbudet givetvis betydet, at der rundt om har været et behov for, hvad man idag kalder rejseguider.

¹⁸ BGA vol. 6, tekst s. 3, oversættelse s. 1.

¹⁹ EI² III, s. 839. Det er sandsynligt, at Ibn Khurradādhbih har udvirket Kitāb al-Masālik wa-l-Mamālik i embeds medfør, som en håndbog for postvæsenet (der samtidigt fungerede som efterretningsvæsen).

lige, det vestlige, det nordlige og det sydlige område af kalifatet²¹ og afsluttes med nogle spredte bemærkninger om verdens undere, radiniyyajøderne og rus-købmændene.²² Afsnittet om henholdsvis øst og vest afsluttes med en kort beskrivelse af Kina/Indien og Rom/Byzans.

Den norske arabist Alexander Seippel samlede i 1896 de spredte notitser, der findes spredt omkring hos de arabiske geografer om ruserne og udgav dem i eet værk under titlen »Rerum Normannicarum Fontes Arabici«. Seippel delte sin bog i seks afsnit, en ikke særlig heldig præsentationsform, idet det er de arabiske forfatters geografiske hjemsted, der afgør placeringen af de enkelte uddrag, alt efter, om det var en forfatter fra den østlige eller den vestlige del af kalifatet. Mod vest hos de andalusiske og maghribinske geografer var termen »al-madjūs^{22a} hyppigst, mod i øst »al-rūs«. En senere benævnelse var »al-warank« og en sjælden »al-'urmān«. Når jeg kalder præsentationsformen uheldig, er det fordi en enkelt forfatter udmærket kan anvende flere betegnelser, afhængig af det forlæg, der er brugt. Herved bliver teksterne yderligere opdelt.²³ Et efterfølgende på latin forfattet bind fra 1928 indeholder biografiske data og tekstkritiske noter. Det var, skriver Harris Birkeland i sin indledning, Seippels hensigt at oversætte disse uddrag, men dette blev aldrig realiseret, og Birkeland oversatte derfor selv Seippels udvalg og udgav dem i 1954 under titlen »Nordens Historie i Middelalderen etter arabiske Kilder«. ²⁴ Birkeland fandt Seippels præsentation »lite formålstjenlig for en oversættelse«²⁵ og har i sin udgave ordnet teksterne efter forfattere i kronologisk rækkefølge. Oversættelsen af de enkelte stykker indledes med en kort biografisk omtale af forfatterne og i forlængelse heraf en kort realkommentar. Nu kan der siges meget om de kriterier, der lægges til grund for udvalg af kilder i forbindelse med udgivelse af særlige kildehefter og -samlinger. I så henseende er Seippel/Birkeland på en sjælden måde forbilledlige, idet de medtager samtlige udtalelser om nordboer og Norden, der findes hos de arabiske geografer og historikere. Et andet og i denne sammenhæng alvorligere problem i forbindelse med kildeudgivelser er problemet om, hvorledes udgiveren ved sin kommentering er i stand til at kompensere for kildeudragenes oprindelige kontekst. Navnlig hvad dette sidste sidste angår lades brugeren af Seippel/Birkeland i stikken. Et eksempel skal anføres.

Birkeland bringer således en oversættelse af Ibn Khurradādhbih's korte omtale af de russiske købmænds rejserute,²⁶ hvorefter han redegør for, hvorledes den ara-

²¹ Det østlige kalifat behandles, teksten s. 18-72, oversættelse s. 14-53. Det vestlige s. 72-118/53-90, det nordlige område s. 118-125/90-95, det sydlige s. 125-153/96-114.

²² BGA 6, teksten s. 153 ff., oversættelse s. 114 ff.

^{22a} Om »al-madjūs« se Arne Melvinger, *Les premières incursions des Vikings en Occident*, Upps. 1955, passim.

²³ Således er f. eks. de medtagne uddrag af al-Mas'ūdī placeret tre forskellige steder i vol. I: s. 1 ff., 57 ff. og 126.

²⁴ Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse 1954 No. 2.

²⁵ Birkeland, *anf. arb.*, s. 7

²⁶ *Sst.*, s. 11.

biske geograf fortsætter, nemlig med en omtale af »deres handelsvej til lands«. ²⁷ Birkeland mener, at det personlige pronomen »deres« går tilbage på vikingerne. ²⁸ Omtalte handelsvej strækker sig fra Spanien via Nordafrika og Egypten over Ramla i Palæstina til Baghdād og herfra østpå gennem Persien til Indien og Kina. Nu må alene dette afgøre, at det ikke kan dreje sig om vikinger. Det personlige pronomen »deres« må derfor gå tilbage til radiniyya-jøderne, ²⁹ der omtales i et lille afsnit forud for vikingerne. Hvad der har fået Birkeland til at mene, at vikingerne havde en handelsvej fra Spanien over Afrika og den nære Orient til Østen får stå hen, men om den korte omtale af ruserne var bragt i sin oprindelige kontekst, ville andre næppe indlade sig på samme udlægning. Der er ligeledes næppe grund til at hæfte sig ved Birkelands advarsel imod, at Ibn Khurradādhbih blander ruserne og »saqlab« (slaver) sammen. Igennem hele teksten holdes de to betegnelser adskilt. Det er rigtigt, at de kaldes en »art af saqālaba«, ³⁰ men det beror snarere på, at de under deres handelsfærd kom fra områder, slaverne beboede.

Efter sin oversættelse af ruskøbmændenes handelsvej, bringer Birkeland en geografisk notits Ibn Khurradādhbih har om Norden og skriver, at indholdet bygger på græske kilder. De græske geografer blev i det 9. århundrede oversat til arabisk, ³¹ og araberne fik herved en del oplysninger om lande og folkeslag, de aldrig selv kom i forbindelse med. Dette betyder naturligvis, at en hel del af de uddrag, Seippel/Birkeland medtager, er helt uden interesse for en analyse af vikingernes færden i øst, idet de stammer fra tider, da vikingerne endnu ikke var født, og derfor intet siger om deres levevis, deres land, sæder og skikke. ³² Havde Birkeland været konsekvent, var disse antikke kilder ikke medtaget i et kildeudvalg med titlen »Nordens Historie i Middelalderen etter arabiske Kilder«.

Ibn Khurradādhbih er ifølge Birkeland den første arabiske forfatter, der omtaler ruserne. ³³ Der har imidlertid indsneget sig en logisk selvmodsigelse i hans tidsmæssige placering af »Kitāb al-Masālik ua-l-Mamālik«. Ibn Khurradādhbihs dødsår angives til 849, og hans værk henføres til årene 844–48. Tidsfæstelsen støtter sig til Carl Brockelmann. ³⁴ Ifølge Brockelmann og Birkeland kendes udgaven fra 844–48 ikke, kun teksten af en redaktion fra 885/86 kendes. ³⁵ Det kan imidlertid — om det anførte dødsår er rigtigt — umuligt dreje sig om en redaktion af Ibn Khurradādhbih selv, men alene om en redaktion foranlediget af andre. Dette er naturligvis ikke ligegyldigt for den, der i sit arbejde med vikingetidens historie gør brug af Birkeland. Vi unddrages nemlig en analyse af den eventuelle

²⁷ Sst., s. 11.

²⁸ Sst., s. 11.

²⁹ Om radhiniyya-jøderne se *Encyclopaedia Judaica* Bind 13, s. 1495 og Claude Cahen, *Y-à-il eu des Radhanites?* *Revue des Etudes Juives* 3 fasc. 2, Paris 1964.

³⁰ Birkeland, anf. arb., s. 11.

³¹ Gibb, anf. arb., s. 82 ff.

³² Det gælder en hel del af de kilder Seippel/Birkeland medtager f. eks. al-Munadjjim, Suhrab og store del af al-Idrisī.

³³ Birkeland, anf. arb., s. 10.

³⁴ C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur I*, 1925, s. 225.

³⁵ Birkeland, anf. arb., s. 10.

forskell på de formodede to versioner, om indholdet eventuelt er omstruktureret eller forøget/indskrænket. Alt dette må nødvendigvis afklares, førend vi kan acceptere en udtalelse som: »Han (d.v.s. Ibn Khurrādādhbih) reflekterer tilstanden før den store utbredelse av ar-Rūs som hendingene i 862 (»da de varjager som kalles Rus«, ble innkalt av flere slaviske stammer, og Rurik grunnet sitt rike) førte med seg«. ³⁶ Kun en sådan kritisk analyse af overleveringen kan afgøre, om omtalen af radaniyyajøderne og rus-købmændene var med i den oprindelige udgave fra 844—48, som Brockelmann og Birkeland omtaler. ³⁷ Før dette er helt afklaret, må det stå åbent, om en tekst fra en redaktion dateret 885/86 kan sige noget som helst om de politiske forhold i Rusland i tiden før 862.

Hvorfor Brockelmann og med ham Birkeland sætter Ibn Khurrādādhbihs dødsår til 849 forbliver en gåde. De Goeje sætter ikke i sit forord til »Kitāb al-Masālik wa-l-Mamālik« noget dødsår, men såvel van Arendonk som Hadj-Sadok angiver dødsåret til 911. ³⁸ Denne oplysning stammer fra Hadjdji Khalifa (død 1657), ³⁹ altså en temmelig sen kilde. Hvorledes det end forholder sig, kan han tidligst være død efter 870, idet han for kaliffen al-Mu'tamid (870—892) holdt en række foredrag om musik og musikere, ⁴⁰ der senere blev udgivet med titlen »Kitāb al-Lahw wa-l-Malāhī, ⁴¹ hvoraf al-Mas'udi citerer et par sider. En præcis datering af den eksisterende redaktion af Ibn Khurrādādhbihs værk er således ikke mulig for nærværende.

Nu er snakken om flere udgaver ikke det rene opspind. Som teksten er overleveret, er der rundt om spredte udsagn om og hentydninger til politiske hændelser, der i tid er adskilt af flere årtier ⁴² — et forhold, der synes at dokumentere eksistensen af flere redaktioner. Senest har André Miquel ⁴³ søgt at redegøre for forholdet mellem de formodede to udgaver og peger på, at forskellen må ligge i det relativt store indhold af »adab«, der er i den kendte overlevering. ⁴⁴

Ibn Khurrādādhbih forbliver dog en af de første, der omtaler ruserne, og selv om det sker ganske kort, er indholdet yderst interessant. Det fortælles, at ruskøb-

³⁶ Sst., s. 11.

³⁷ Seippel udtrykker sig mere henholdende og kommenterer ikke forholdet mellem de forskellige udgaver: »Librum suum qui inscribitur Kitabu l-Masalik wa l-Mamalik (i.e. Liber viarum et regnorum) circiter anno post higram 232 (post Dominum natum 846) edisse videtur, deinde paulatim auctum et correctum post quadraginta annos denuo emisse«. Seippel, *anf. arb.* II, s. 9.

³⁸ EI¹ II, s. 421 og EI² III, s. 839.

³⁹ Om Hādjdji Khalifa se EI¹ [binduümme ?] s. 217 ff.

⁴⁰ Al-Mas'udi Murūdj al-Dhahab/Les prairies d'or. Ed. de Meynard 9 vols. Paris 1861—72, VIII, s. 88.

⁴¹ EI¹ III, s. 839.

⁴² BGA 6, forordet s. XVIII f.

⁴³ André Miquel, *La Géographie Humaine du Monde Muselman II*, Paris 1973, s. 90.

⁴⁴ Adab oversættes ofte ved belles-lettres. »It was thus that in the 3rd/9th century there came into being the great literature of adab, with its varied and pleasing erudition, which is not pure scholarship although it often touches on and handles scientific subjects, but which is centered above all on man, his qualities and his passions, the environment in which he lives, and the material and spiritual culture created by him« som F. Gabrieli udtrykker det i EI¹ I, s. 174.

mændene bringer bæver- og sortrævsskind samt sværd fra de fjerneste egne af Saqlabalandet til rûm-havet, hvor byzantinerne kræver ʿushr.⁴⁵ Nu er rûm-havet normalt betegnelsen på Middelhavet.⁴⁶ Den normale betegnelse på Sortehavet er Buntûs,⁴⁷ men Sortehavet kunne også opfattes som en del af Middelhavet.⁴⁸ Der er næppe tvivl om, at Ibn Khurradâdhbih med rûm-havet mener Sortehavet. Buntûs sættes af ham lig med »Khalidj al-Qusṭantiniyya« d.v.s. Det konstantinopolske Stræde, vore dages Bosporus.⁴⁹ Denne kontakt mellem ruskøbmændene og Konstantinopel er jo bevidnet af Annales Bertiniani for året 839 — altså længe før Ibn Khurradâdhbih skrev sit værk. Han beretter videre: »Hvis de rejser ad Tana'is, Saqlabafloeden, så passerer de Khamlidj, Khazarernes by,⁵⁰ hvor deres fyrste kræver ʿushr. Derpå fortsætter de til Djurdjân-havet⁵¹ og drager ud til hvilken af dets kyster de ønsker.«⁵² Forfatteren skitserer her en forlængelse af rusernes handelsvej til Rûmhavet, og slutter omtalen af rusernes handelsvej med at fortælle, at de undertiden selv drager videre til Baghdâd.

Karakteristisk er iøvrigt også her Ibn Khurradâdhbihs benævnelse »Baḥr al-Djurdjân« for Det kaspiske Hav, betegnelsen »Baḥr al-Khazar«⁵³ var langt hyppigere og benyttet andre steder af ham selv.⁵⁴ Alt taler for at Tana'is er Don og følgende handelsrute fås: Ad Dniepr til Sortehavet, langs dettes nordkyst op ad Don, over land forbi Khamlidj og ad Volga ud i Det kaspiske Hav. Passagen mellem Don og Volga er og var sine steder ganske lille.⁵⁵ Oplysningen om, at ruserne selv undertiden kom til Baghdâd, har man ofte ladet ude af betragtning, for alene at relatere Ibn Khurradâdhbih til problemet om Kievrigets opkomst.⁵⁶ Udsagnet må imidlertid efter min mening tages alvorligt, idet forfatteren næppe ville have omtalt dette, om det var det rene opspind — bogen skulle jo bruges og læses af folk med et nøje kendskab til, hvilke handelsfolk, der kom udefra, og måtte nødvendigvis tabe i renommé, om den gav falske og løgnagtige informationer.

I 1967 udgav Imre Boba »Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the ninth Century«.⁵⁷ Om »Kitâb al-Masâlik wa-l-Mamâlik« skriver han, at »it has exceptional value for the chronology of development in Eastern Europe«.⁵⁸ For det første må det understreges, at såvel Ibn Khurradâdhbih som de øvrige arabiske geografer hovedsageligt og til tider udelukkende var centreret om de

⁴⁵ ʿushr er betegnelsen på importtolden for varer købt uden for kalifatet.

⁴⁶ EI² I, s. 343 ff.

⁴⁷ EI² I, s. 927.

⁴⁸ EI² I, s. 935.

⁴⁹ BGA 6, tekst s. 103, oversættelse s. 115.

⁵⁰ Khamlidj lå ved Volga, se Birkeland, anf. arb., s. 134 note 5.

⁵¹ Er her betegnelsen for Det kaspiske Hav.

⁵² BGA 6, tekst s. 154, oversættelse s. 115.

⁵³ EI² I, s. 931.

⁵⁴ BGA 6, tekst s. 104, 152 og 173.

⁵⁵ Hudûd al-ʿâlam. Ed. Minorsky. E. J. W. Gibb Memorial Series. New Series XI, London 1937, s. 429.

⁵⁶ Se f. eks. Birkelands kommentering, anf. arb., s. 10–11.

⁵⁷ Slavico-Orientalia 2, Wiesbaden 1967.

⁵⁸ Boba, anf. arb., s. 27.

områder, der udgjorde kalifatet. Desuden er dens anvendelighed til en kronologisk orienteret redegørelse for de politiske forhold i Østeuropa jo helt afhængig af en præcis datering af affattelsestidspunktet. Det er her værd at bemærke, at Boba daterer dens tilblivelse til 847,⁵⁹ idet han henviser til en polsk oversættelse af de arabiske geografer ved T. Lewicki.⁶⁰ Det er denne polske oversættelse, Boba lægger til grund for sin engelske. Nu er det imidlertid af anden vej⁶¹ muligt at fastslå, at også Lewicki alene er henvist til Ibn Khurradādhbih's tekst sådan, som den foreligger i *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, ligesom det er muligt at fastslå, at Lewicki følger Brockelmanns datering. Han skriver nemlig i sin omtale af de værker, der indgår i omtalte artikel: »citons les ouvrages de Ibn Hurrādābeh (vers 846)« og videre: »Le texte original de Kitāb al-Masālik wa-l-Mamālik n'existe malheureusement plus et nous ne disposons que d'ample compendia des versions première (de l'an 846 environ) et seconde (de l'an 885)«.⁶² Dette må betyde, at Bobas præcise datering til 847 skyldes ham selv. Dette er naturligvis en mindre ting, men værre bliver det. Hvad angår den før omtalte identifikation af det arabiske Tana'is med Don, er det naturligvis en udlægning, som er åben for diskussion. Uanset imidlertid om den identificeres med Don eller ikke,⁶³ må transskriptionen af det arabiske udtryk blive Tana'is (evt. Tanis eller Tinis), men der kan aldrig blive tale om Itil, således som det er at finde i Bobas arbejde.⁶⁴ Nu er der som nævnt al mulig grund til at mene, at Lewicki til grund for sin oversættelse har lagt de Goejes udgave af den arabiske tekst; han kan derfor næppe i sin oversættelse have skrevet Itil. Det er muligt, at Lewicki mener, at Tana'is er Volga, men det er unægtelig noget ganske andet end at hævde, at den arabiske tekst har benævnelsen Itil, der normalt af de geografiske forfattere er forbeholdt Volga. Der er iøvrigt heller ikke i de af de Goeje anførte varianter nogen mulighed for formen Itil. Itil er, udover en almindelig benævnelse for Volga, også navnet på en af Khazarernes byer.⁶⁵ Bobas fremfærd kan bedst betegnes som yderst farlig. En forklaring på denne »misforståelse« må alene tilskrives hans ønske om at sandsynliggøre sin tese, der går ud på at vise, at Dniepr p.g.a. visse stammeforhold først efter 860 kan have været brugt som handelsforbindelse mellem nord og syd, før dette tidspunkt var en sådan handel alene henvist til Volga.⁶⁶ Tilbage bliver imidlertid Ibn Khurradādhbih's klare tale om en forbindelse fra det yderste saqlaba-land til rûm-havet. Boba udlægger derfor Ibn Khurradādhbih's tekst sådan, at der er tale om 2 handelsveje: een fra Ilimensøen via Volga til Det kaspiske Hav og een fra Skandinavien langs Europas kyster

⁵⁹ Sst., s. 27.

⁶⁰ Sst., s. 24.

⁶¹ For det følgende har jeg anvendt de noter Tadeusz Lewicki har givet til sin artikel, *L'Apport des sources arabes médiévales (IXe-Xe siècles) à la Connaissance de l'Europe centrale et orientale. L'Occidente e l'Islam nell'alto Medioevo I*, Spoleto 1965, s. 461 ff.

⁶² Sst., s. 462 med note 1.

⁶³ Tana'is er efter alt at dømme arabisk transskription af det græske Ταναΐς = Don jvf. *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft IV A²*, s. 2162.

⁶⁴ Boba, anf. arb., s. 74, 27 og 28.

⁶⁵ Minorsky, anf. arb., s. 452.

⁶⁶ Boba, anf. arb., s. 14 f.

gennem Gibraltar og gennem Middelhavet. Hertil er dels at indvende, at afsnittet af Ibn Khurradādhbih kaldes »Om rus-købmændenes handelsvej« og ikke »Om rus-købmændenes handelsveje«, hvilket jo ikke er en ligegyldig petitesse. Dertil kommer, at Boba søger at understøtte sin udlægning ved at henvise til den noget senere geograf Ibn Hauqal,⁶⁷ hvilket er metodisk utilladeligt. Forholdene kan i de mellemliggende årtier udmærket have ændret sig ikke så lidt.

Den ældste arabiske omtale af »al-rus« er således langt fra entydig. Med det in mente, der er omtalt ovenfor, må det fremhæves at:

- 1) Ibn Khurradādhbihs omtale af ruserne er særdeles kortfattet og falder sidst i værket sammen med en mængde oplysninger af blandet indhold.
- 2) Ibn Khurradādhbih skitserer i sin omtale af ruskøbmændene een handelsvej: ad Dniepr til Sortehavet langs dettes nordkyst og op ad Don til Volga og ud i Det kaspiske Hav.
- 3) Ibn Khurradādhbih er særdeles omhyggelig med at nævne, hvor og af hvem rus-købmændene beskattes, samt hvad rus-købmændene sælger — oplysninger der falder godt i tråd med den interesse, forfatteren vier administrative anliggender.
- 4) Når radhīniyyajøderne og rus-købmændene overhovedet nævnes, er det kun, fordi de i deres handel kom i forbindelse med kalifatet.
- 5) Den eksisterende tradition bør ikke tages til indtægt for udsagn om politiske forhold eller handelsmæssige relationer før 885/86.

En anden araber der omtaler ruserne er Ibn Fadlān. Hans farverige skildring har naturligvis beskæftiget mange forskere, bl. a. Stig Wikander.^{67a} Efter en kort historiografisk omtale af tidligere forskeres inddragelse af og henvisning til de orientalske kilder sluttende med Birkelands oversættelse fremfører han, at han hellere vil »ge en antydning om några problem, som de orientalska källorna ställer oss inför och som kanske borde mera beaktas av framtidens forskning«;⁶⁸ han peger på nødvendigheden af at forstå disse kilders kulturelle baggrund. Som eksempel anfører Wikander Ibn Fadlāns skildring af ruserne. Han gør opmærksom på, at »han har varit beskickningens kapelan och missionär« og »säkert färgad av den fromme missionärens synsätt«,⁶⁹ summen af hvilket, efter Wikanders mening må betyde, at »hans skildring några få konkrete detaljer frånräknade är ytterst tendentiös«. Desværre undgår han at henvise til de steder, hvor Ibn Fadlān ikke er tendentiøs. Nu kan jeg ikke være uenig med Wikander i det frugtbare i en diskussion af de problemer, inddragelsen af de orientalske kilder giver, men jeg må på det bestemteste afvise den placering, han giver Ibn Fadlān — hvilket naturligvis bedst gøres ved henvisninger til kilden selv.

Baggrunden for udsendelsen af delegationen til Volgabulgarerne var en henvendelse fra Volgabulgarernes konge Ibn Yaṭur til kaliffen al-Muqtadir. I denne henvendelse anmoder den volgabulgarske konge kaliffen om at sende nogle, der

⁶⁷ Boba, anf. arb., s. 28 f. Ibn Hauqal skrev ca. 977; jf. EI² III, s. 786.

^{67a} Stig Wikander, *Orientaliska källor till vikingatidens historia*. Svensk Historisk Tidsskrift, Sthlm. 1963.

⁶⁸ Wikander, anf. arb., s. 73.

⁶⁹ Sst., s. 73.

kunne »undervise ham i religionen, bringe ham viden om Islams religiøse love samt bygge ham en moske.⁷⁰ Herudover anmoder han også kaliffen om finansiel støtte til opførelsen af et forsvarsværk, der ville sikre den i området eksisterende magtfordeling — dette sidste ønske var måske nok så væsentligt som de først omtalte. At forsvarsværket især skulle bruges i forsvaret mod Khazarerne synes at fremgå af teksten.⁷¹ Alle anmodninger besvares positivt, og da en delegation skal sammensættes tilkaldes Ibn Fadlān som faqih.⁷² Alt dette forklares omhyggeligt af ham selv i rejseskildringens første afsnit. Ibn Fadlān beretter derefter om udrejsen. Fra det øjeblik delegationen overskrider kalifatets grænse bliver beskrivelsen særdeles malende. Han skildrer, udover delegationens rejserute, især forholdene hos Oguzerne,⁷³ hos Petscenerne,⁷⁴ hos Baschkirene og naturligvis hos Volgabulgarerne. I forlængelse heraf findes beskrivelsen af ruserne og senere af Khazarerne.⁷⁵ For forståelsen af forfatterens beskrivelse af ruserne, er det ikke uvæsentligt at se på, hvad og hvordan han beskriver de forskellige folkeslag.

Den lange beskrivelse af Oguzerne indeholder kapitler om deres udseende/klædedragt, om ægteskabsforhold, om gæstevenskab, om deres forhold til syge og om deres begravelsesskikke.⁷⁶ Deres religion — eller rettere mangel på samme — omtales kort, men det er værdt at bemærke, at selvom de kaldes »vildfarne æsler«⁷⁷ (af mangel på monoteistisk religion), forsøger Ibn Fadlān ikke at missionere for Islam. Omtalen af Petschenegerne og Baschkirene er noget kortere, men centreret omkring samme emner.

Beskrivelsen af Volgabulgarerne indeholder, udover omtalen og beskrivelsen af modtagelsesceremonierne, en længere beskrivelse af den fremmedartede natur. Navnlig er Ibn Fadlān her optaget af de lange lyse dage og de korte nætter, der næppe bliver rigtigt mørke. Dette giver anledning til diskussion om den rette placering af de obligatoriske fem daglige bønner.⁷⁸ Ligeledes beskrives Volgabulgarernes begravelsesritual,⁷⁹ hvortil kommer en redegørelse for deres fortolkning af Islam, samt om deres forhold til khazarerne og andre naboer.⁸⁰

⁷⁰ A Zeki Valkidi Togan udgav i 1939 Ibn Fadlāns rejsebeskrivelse på baggrund af et nyt manuskriptfund i Meshed, Iran. Udgaven fik titlen *Ibn Fadlān's Reisebericht* og blev udgivet i Leipzig i 1939 (*Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* 24,3.), hvis paragraf-inddeling jeg i det følgende følger; her § 1.

⁷¹ Togan, anf. arb., § 48.

⁷² § 1. Faqih, specialist i fiqh d.v.s. den videnskabelige behandling af Islams lovforskrifter.

⁷³ Sst., §§ 20–30.

⁷⁴ Sst., §§ 37–38.

⁷⁵ Baschkirene behandles i §§ 39–42, Volgabulgarerne §§ 44–79, ruserne §§ 80–92 og Khazarerne §§ 93–103.

⁷⁶ Efter rækkefølge: §§ 20, 23, 25–26, 30 og 31.

⁷⁷ Til forståelse af oversættelsen »vildfarne æsler« må det bemærkes, at *dalla* retteligt betyder »go astray« i religiøs betydning. Vildfarelsen skyldes manglen på een Gud, der kan føre de troende ad den lige vej, thi efter muslimsk opfattelse er denne retledning en nødvendighed. Mennesket må — som æslet, der i parentes bemærket ofte er stædigt — ledes og føres ad den rette vej.

⁷⁸ Togan, anf. arb., § 50.

⁷⁹ Sst., § 76.

⁸⁰ For Volgabulgarernes fortolkning af Islam se Togan, anf. arb., § 48 ff. For forholdet til de omkringliggende stater, se § 77, samt en del af § 48.

Beskrivelsen af ruserne er således struktureret:

- § 80 Beskrivelse af deres fysiske fremtræden.
- § 81, 82 Beskrivelse af mændenes og kvindernes klædedragt, våben og smykker.
- § 83, 84 Beskrivelse af rusernes hygiejne.⁸¹
- § 85 Beskrivelse af de religiøse foranstaltninger, ruserne træffer ved ankomsten til Volga.
- § 86 Beskrivelse af rusernes forhold til deres syge.
- § 87, 88 Beskrivelse af rusernes foranstaltninger ved dødsfald.
- § 89–92 Ibn Fadlāns øjenvidneskildring af en ligbrænding.

Indholdet er således ikke forskelligt fra beskrivelserne af de andre folkeslag, men følger tværtom samme skabelon. (Mærkværdig er hans interesse for, hvorledes de forskellige folk behandler deres syge). Hvad det sproglige angår, er der heller ikke forskel. At Ibn Fadlān er en smule forarget over rusernes totale mangel på simpel hygiejne, kan næppe undre. Den omhyggelige beskrivelse af rusernes religiøse handlinger i § 85 er heller ikke nedladende — dog udtrykkes sikkert en smule foragt, når forfatteren anvender verbet »sadjada« i.e. »at prostrere«, »at kaste sig til jorden« i forbindelse med træfigurer. Samme verbum anvendes i Qur'ānen om de rettroendes bøn, men her er det ikke i forbindelse med træfigurer, men en prostration for universets skaber.⁸² Det er værd at huske, at hans væmmelse over deres mangel på hygiejne, ikke forleder ham til at undlade at prise deres fysiske konstitution.

Ibn Fadlāns beskrivelse af ruserne strækker sig over 12 afsnit (§ 80–92), hvoraf § 89–92 udgør en øjenvidneskildring af en ligbrænding. Retfærdigvis bør her til lægges § 93, der også omhandler ruserne. Forfatteren fortæller her lidt om rusernes konge og hans hof. Analyseres indholdet af § 80–88 og 93 nærmere, ses det, at de beskriver nøjagtigt de samme ting, som Ibn Fadlān har beskrevet hos de øvrige folkeslag og sådant set godt alene kunne have udgjort beskrivelsen af ruserne. Denne del bygger dels på selvsyn og dels på informationer indsamlet under delegationens månedlange ophold hos Volgabulgarerne.⁸³ Når Ibn Fadlāns beskrivelse alligevel forøges, er det alene resultatet af forskellige omstændigheder: thi under sit ophold erfarer han, at en rusisk stormand var død og skulle begraves, hvorfor han på den berammede dag selv indfinder sig for at overvære det for ham fremmede — et, forekommer det mig, udmærket billede på den nysgerighed, der overhovedet var en af forudsætningerne for den senere udgivelse af beskrivelsen af de mange folkeslags sæder og skikke.

På den for ligbrændingen berammede dag indfinder Ibn Fadlān sig og videre-

⁸¹ Når hygiejnen kommer ind i billedet skyldes det sandsynligvis, at Ibn Fadlān oprigtigt undrer sig over rusernes mangel i så henseende — som muslim havde han nøje forskrifter for den daglige hygiejne.

⁸² Ordet Islam er grammatisk set et verbal substantiv betegnende »det at underkaste sig« d.v.s. undergive sig Allāhs vilje i eet og alt.

⁸³ Delegationen ankom i maj måned 972 — se Togan, anf. arb., § 44. At dømme efter § 50 blev de til først på efteråret, da nætterne blev længere og dagene kortere.

giver en ofte minutøs beskrivelse af, hvad der foregik. Han bibringer også her sin beskrivelse, hvad man kunne kalde »litterær levendegørelse« ved sin gengivelse af de replikskifter, han angiver udspandt sig mellem de i ligbrændingen implicerede personer. Som araber har han været nødt til at anvende tolk, og det skal da ikke pure afvises, at han har gjort sig skyldig i misforståelser.⁸⁴ Eventuelle misforståelser af de rituelle sammenhænge er i denne sammenhæng ligegyldige. Det er derimod ikke ligegyldigt at fremhæve den totale mangel på bedreviden og løftet pegefinger. Det fremgår helt klart, at Ibn Fadlān ikke missionerer for en ændring af rusernes begravelsesskik, for at gøre den mere islamisk. Tværtom — ved sin litterære udnyttelse af det skete sammenkædet med den viden, han givetvis i samme anledning søgte at indhente om rusernes grunde til overhovedet at brænde deres afdøde, gengiver han i dramatiserende form et kort replikskifte mellem en rus og sig selv, hvorved ruseren (Ibn Fadlān) får mulighed for at forklare den sandsynligvis måbende muslimske læser, at når ruserne brænder deres kære afdøde, var det netop for at skåne dem for den lidelse, at blive ædt af ormene, og stor er Ibn Fadlāns overraskelse, da han må erkende, at det næppe varede en time førend det hele var brændt ned. Også her må det fremhæves, at han aldeles undlader at missionere.

En af de ting, han kommer ind på i sin beskrivelse af ruserne, er den løsagtighed, hvormed kønnene omgås hinanden. En sådan løsagtighed må have virket fremmed på en person, der kom fra en kultur, hvor man jo udadtil forbød enhver omgang mellem de to køn. Heller ikke dette bringer ham til at belæse ruserne. Derimod forholder han sig helt anderledes til volgabulgarerne, da han en dag tilfældigvis er vidne til, hvorledes de bader sammen. Som den oprigtige muslim han er/giver sig ud for at være, skriver han i sin beretning: »Mændene og kvinderne går ned til floden og bader sammen — nøgne« og lidt længere fremme: »ej ophørte jeg med at anstrenge mig for at få kvinderne til at ikklæde sig tøj p.g.a. mændene, men det lykkedes mig ikke«. ⁸⁵ Her er det tydeligt nok — overfor volgabulgarerne har han ment det rigtigt at søge forholdene ændret, men her er der også tale om muslimer, muslimer hvis overhoved ovenikøbet havde anmodet om fremsendelse af retslærde, der kunne undervise i den rette udlægning af skriften.

Det fremgår med al tydelighed, at Ibn Fadlān på intet tidspunkt har beskæftiget sig med missionsvirksomhed overfor de folkeslag, han tilfældigvis havde lejlighed til at komme nærmere ind på livet — heller ikke ruserne. Wikanders klare formulering »Först, när man kom til rus-folket stötte Ibn Fadlān missionsiver på bestämt och omedgörligt motstånd«⁸⁶ og videre »Ibn Fadlāns skildring är alltför tydligt bemäng med den besvikne missionärens Greulmärchen«, ⁸⁷ må derfor på det bestemteste afvises.

⁸⁴ Wikander skriver anf. arb., s. 73: »så var han också den enda som bara kunde arabiska och alltså inte kunde direkt meddela sig med de främmande folkslag man kom i beröring med. Redan detta kan möjligen väcka tvivel på pålitligheten i hans uppgifter«.

⁸⁵ Togan, anf. arb., § 67.

⁸⁶ Wikander, anf. arb., s. 74.

⁸⁷ Sst., s. 74.

Nu ville det være naivt at hævde, at en sådan lang beskrivelse af andre folks forhold ikke var tendentiøs på den ene eller anden led. Naturligvis var det ikke for sine sandsynligvis brune øjnes skyld, at Ibn Fadlān efter sin hjemkomst forfattede sin »Risāla«, sigtet er klart nok. Igennem hele beretningen beskriver han omhyggeligt de besværligheder af alle slags, delegationen kom ud for — vanskelige veje, kulde, farlige mennesker etc. Delegationen kæmper sig imidlertid frem trods mandefald, bl. a. af en ellers ikke omtalt faqih.⁸⁸ Efter lang tid når de da endeligt frem, og i de afsnit, der beskriver forholdene hos volgabulgarerne, fremhæver han hele tiden sin egen ihærdige virksomhed for at bibringe dem den rette islamiske adfærd. Grunden hertil er naturligvis klar nok — regeringen i Baghdād havde overdraget ham et job. Det forsøger han at løse og lægger ikke skjul på den omhu, hvormed han røgter sit hverv. Muligheden for advancement er givetvis den dybereliggende grund til rejsebeskrivelsen. Da den overdragne opgave alene var at retlede volgabulgarerne i den rette religion, er det kun overfor dem, han driver »mission« — og ikke overfor hverken petchenegerne, oguzerne eller ruserne.

En generel nyanalyse af de arabiske forfatteres omtale af ruserne ville nok være ønskelig, både for at præcisere de enkelte forfatterens udsagn, der ofte er modstridende, og for at afdække de indbyrdes forhold imellem forfatterne endnu tydeligere, end Birkeland f. eks. gør det i sin korte introduktion til de enkelte forfattere. Hvad angår brugen af oversættelser, må det generelt understreges, at historikere her ofte er på tynd is, navnlig når talen er om sprog udenfor kategorien »hovedsprog«, i hvilke tilfælde det ofte vil være filologer, der oversætter og kommenterer. Et eksempel herpå er netop Birkeland. Når Birkeland således gør sig skyldig i en logisk-metodisk selvmodsigelse, er det naturligvis ikke fordi, han er nogen dårlig filolog - men netop fordi han ikke er historiker og derfor ikke er på vagt overfor de forskellige metodiske problemer, historikere arbejder med. Enhver oversættelse indeholder naturligvis en fortolkning og dermed er vel i grunden problemet uløseligt — brugeren er helt i lommen på oversætteren — tænk på Boba! En ikke fuldendt, men dog rimelig modpol hertil, danner en oversættelse med en omhyggelig kommentering — især af de tekststeder, hvorom der måtte være tvivl eller uenighed. Togan er et godt eksempel herpå.⁸⁹

⁸⁸ Togan, anf. arb., § 16.

⁸⁹ Jeg står noget uforstående overfor Birkelands hårde kritik af Togan, der nogle steder er overdrevet, især hvor han er uenig med Togans oversættelse. De steder Togan anvender konjektur, gør han omhyggeligt rede for det i noterne — se f. eks. Togan, anf. arb., s. 16 note 2, s. 23 note 1 og s. 30 note 5.